

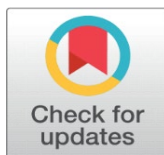
SOCIO-ECONOMIC DETERMINANTS OF E-WALLET USAGE AMONG UNORGANIZED RETAILERS IN BHANDARA DISTRICT

भंडारा जिल्ह्यातील असंघटित किरकोळ विक्रेत्यांमध्ये ई-वॉलेट वापराचे सामाजिक-आर्थिक निर्धारक

Roshan Raibhanji Dongardiveprav¹, Meena Anil Deshmukh²

¹ Research Scientist, V. M. V Commerce J. M. T Art, and J. J. P Science College, Vardhmannagar Nagpur, India

² Associate Professor (Department of Commerce), V. M. V Commerce J. M. T Art, and J. J. P Science College, Vardhmannagar Nagpur, India

ABSTRACT

English: The rapid spread of digital payment systems in India is bringing about a major transformation in retail trade. However, its adoption among unorganized retailers in rural and semi-urban areas is still not uniform. The present study has analyzed the socio-economic factors affecting the use of e-wallet among such unorganized retailers in Bhandara district of Maharashtra state. For the research, data from a total of 300 small retail traders in urban and rural areas was collected in a structured manner. Based on this information, a study was conducted to examine how factors such as age, education, income level, shop size, availability of smartphones and internet access affect e-wallet adoption. Logistic regression analysis revealed that higher education level, higher monthly turnover and regular internet access increase the likelihood of using e-wallets. In contrast, factors such as age, gender and rural location have little impact when it comes to digital readiness. In addition, some key barriers have also been identified - such as lack of digital literacy, concerns about transaction security, and transaction fees. The study highlights the need for community-based awareness campaigns, infrastructure development and targeted digital literacy campaigns to promote digital transactions. Accordingly, the study contributes to the broader conversation on digital financial inclusion.

Hindi: भारतामध्ये डिजिटल पेमेंट प्रणालीचा वेगाने होत असलेला प्रसार किरकोळ व्यापारामध्ये मोठे परिवर्तन घडवून आणत आहे. तथापि, ग्रामीण व निमशहरी भागांतील असंघटित किरकोळ विक्रेत्यांमध्ये त्याचा स्वीकार अजूनही एकसारखा नाही. प्रस्तुत अभ्यासामध्ये महाराष्ट्र राज्यातील भंडारा जिल्ह्यातील अशा असंघटित किरकोळ विक्रेत्यांमध्ये ई-वॉलेट वापरावर परिणाम करणाऱ्या सामाजिक व आर्थिक घटकांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. शोधाकरिता शहरी व ग्रामीण विभागांतील एकूण ३०० किरकोळ लघु व्यापाऱ्यांची संरचित पद्धतीने माहिती संकलित करण्यात आली. या माहितीच्या आधारे वय, शिक्षण, उत्पन्नाचे प्रमाण, दुकानाचे क्षेत्रफळ, स्मार्टफोनची उपलब्धता व इंटरनेटची सुविधा यांसारख्या घटकांचा ई-वॉलेट स्वीकारण्यावर कसा परिणाम होतो याचा अभ्यास केला गेला. लॉजिस्टिक रिग्रेशन पद्धतीच्या विश्लेषणानुसार हे दिसून आले की, शिक्षणाची उच्च पातळी, मासिक उलाढालीचे प्रमाण जास्त असणे आणि नियमित इंटरनेटचा उपयोग या गोष्टी ई-वॉलेट वापरण्याची शक्यता वाढवतात. त्याउलट वय, लिंग व ग्रामीण स्थान या घटकांचा फारसा परिणाम होत नाही, जेव्हा आपण डिजिटल तयारीचा विचार करतो. याशिवाय काही प्रमुख अडथळे देखील स्पष्ट झाले आहेत - जसे की डिजिटल साक्षरतेचा अभाव, व्यवहाराच्या सुरक्षिततेबाबत असलेली शंका, आणि व्यवहार करताना लागणारे शुल्क. या अभ्यासातून हे अधोरेखित होते की, डिजिटल व्यवहारांना प्रोत्साहन देण्यासाठी समुदायावर आधारित जनजागृती मोहिमा, पायाभूत सुविधांची उभारणी व उद्दिष्टित डिजिटल साक्षरता अभियानांची अंमलबजावणी करणे अत्यावश्यक आहे. याच अनुषंगाने, डिजिटल आर्थिक समावेशाच्या व्यापक संवादात या अभ्यासाचे मोलाचे योगदान आहे.

DOI

10.29121/shodhkosh.v5.i7.2024.5850

Funding: This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Copyright: © 2024 The Author(s). This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

With the license CC-BY, authors retain the copyright, allowing anyone to download, reuse, re-print, modify, distribute, and/or copy their contribution. The work must be properly attributed to its author.

Keywords: Unorganized Retailers in India, Socio-Economic Factors, Digital Payment Acceptance, Financial Inclusion, Bhandara District भारतातील असंघटित किरकोळ विक्रेते, सामाजिक-आर्थिक घटक, डिजिटल पेमेंट स्वीकार, आर्थिक समावेश, भंडारा जिल्हा

1. प्रस्तावना

मागील दशकात भारताने त्याच्या पेमेंट इकोसिस्टममध्ये लक्षणीय बदल अनुभवला आहे, जो स्मार्टफोनचा वाढता वापर, 4G इंटरनेट रोलआउट आणि डिजिटल इंडिया उपक्रम आणि युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस (UPI) सारख्या सरकारी धोरणांमुळे प्रेरित आहे. ई-वॉलेट्स लहान-मूल्याच्या व्यवहारांसाठी लोकप्रिय झाले आहेत, जे सुविधा, वेग आणि मोबाइल अनुप्रयोगांसह एकात्मता प्रदान करतात. तथापि, अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांमध्ये ई-वॉलेट तंत्रज्ञानाचा स्वीकार एकसमान न राहता असमान स्वरूपात दिसून येतो. विशेषतः अर्ध-शहरी व ग्रामीण भागांतील असंघटित किरकोळ व्यापारी अजूनही मुख्यतः रोख व्यवहारांवरच अवलंबून आहेत. हे छोटे आणि अनौपचारिक स्वरूपाचे व्यवसाय चालक देशाच्या आर्थिक समावेशनाला आणि नकदविरहित व्यवहार पद्धतीच्या उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी अत्यंत महत्वाचे घटक ठरतात.

महाराष्ट्रातील भंडारा जिल्हा हे अर्ध-शहरी व ग्रामीण परिसरांचे प्रभावी उदाहरण आहे, जिथे असंघटित स्वरूपाचे किरकोळ विक्रेते स्थानिक व्यापार क्षेत्रावर आपली पकड राखून आहेत. या व्यापाऱ्यांकडून ई-वॉलेटसारख्या डिजिटल पेमेंट प्रणालींचा नेमका किती वापर केला जातो आणि त्यांच्या निवडींवर कोणते सामाजिक व आर्थिक घटक परिणाम करतात, हे अद्याप पुरेच्या प्रमाणात शोधन करण्यात आलेले नाही. या व्यवहारात अडथळा ठरणाऱ्या महत्वाच्या समस्या म्हणजे कमी डिजिटल साक्षरता, इंटरनेटच्या मर्यादित पायाभूत सुविधा, डिजिटल व्यवहारांविषयी अपुरी जागरूकता, तसेच औपचारिक बँकिंग व्यवस्थेतील विश्वासाचा अभाव अशा अनेक अडचणींचा समावेश होतो. या पार्श्वभूमीवर, असंघटित किरकोळ विक्रेत्यांमध्ये ई-वॉलेट स्वीकारण्याच्या मागील सामाजिक-आर्थिक कारणांचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक बनते, जेणेकरून डिजिटल समावेशाला चालना देणाऱ्या प्रभावी व लक्ष केंद्रीत धोरणांची आखणी करता येईल. सदर अभ्यासाचा मुख्य हेतू म्हणजे भंडारा जिल्ह्यातील या विक्रेत्यांमध्ये ई-वॉलेट वापर व विविध सामाजिक-आर्थिक घटकांमधील संबंध स्पष्ट करणे, जे भविष्यातील वित्तीय सेवा डिझाईन, धोरणनिर्मिती व कौशल्य-विकास उपक्रमांना दिशा देण्यास उपयुक्त ठरेल.

2. संशोधनाची उद्दिष्टे

या अभ्यासाचा मुख्य हेतू भंडारा जिल्ह्यातील असंघटित किरकोळ व्यवसायांमध्ये ई-वॉलेटच्या वापरावर सामाजिक आणि आर्थिक घटकांचा कसा प्रभाव पडतो याचे सखोल निरीक्षण करणे हा आहे. या व्यापक उद्दिष्टाच्या अनुषंगाने, पुढील उपउद्दिष्टे निश्चित करण्यात आलेली आहेत:

- 1) भंडारा जिल्ह्यातील असंघटित लघु व्यापाऱ्यांमध्ये ई-वॉलेटबाबत असलेली जागरूकता आणि प्रत्यक्ष वापराची सद्यस्थिती मोजणे व त्याचे विश्लेषण करणे.
- 2) ई-वॉलेट स्वीकारण्याच्या निर्णयावर परिणाम करणाऱ्या महत्वाच्या सामाजिक-आर्थिक वैशिष्ट्यांची (उदा. वय, लिंग, शैक्षणिक दर्जा, उत्पन्नाची पातळी, व्यवसायाचे स्वरूप आणि अनुभवाचे वर्ष) ओळख पटवणे.
- 3) डिजिटल व्यवहारांमध्ये सहभाग घेण्याच्या क्षमतेवर डिजिटल सुविधांचा (जसे स्मार्टफोनचा वापर, इंटरनेट सेवा आणि डिजिटल साक्षरतेचा दर्जा) काय परिणाम होतो हे तपासणे.
- 4) असंघटित विक्रेत्यांना ई-वॉलेट वापरताना कोणते संभाव्य लाभ मिळू शकतात आणि त्यांना कोणत्या अडचणींचा सामना करावा लागतो याचे विश्लेषण करणे.
- 5) अर्ध-शहरी व ग्रामीण भागांतील किरकोळ व्यापारांमध्ये डिजिटल व्यवहारांचा स्वीकार वाढवण्यासाठी शासन यंत्रणा, फिनटेक कंपन्या व स्थानिक प्रशासन यांच्यासाठी उपयुक्त अशा धोरणात्मक सूचना व मार्गदर्शक शिफारसी तयार करणे.

3. साहित्य पुनरावलोकन

भारतीय परिस्थितीत ई-वॉलेटसारख्या डिजिटल पेमेंट प्रणालींच्या स्वीकारामागील सामाजिक आणि आर्थिक घटकांचे विविध संशोधकांनी सखोल निरीक्षण केले आहे. वेंकटेश आणि डेव्हिस (२०००) यांनी मांडलेले तंत्रज्ञान स्वीकार मॉडेल (TAM) हे या संकल्पनेचा मूलभूत पाया आहे. या मॉडेलनुसार, एखाद्या व्यक्तीचे नवीन तंत्रज्ञान स्वीकारण्यामागील कारणे प्रामुख्याने त्या तंत्रज्ञानाच्या उपयोगितेची जाणीव आणि वापर सुलभतेवर अवलंबून असतात. यावर प्रभाव टाकणारे घटक म्हणजे शिक्षणाचे प्रमाण आणि डिजिटल वातावरणातील अनुभव होय. रविकुमार आणि अरुण (२०१८) यांनी तामिळनाडूमधील लहान व्यापाऱ्यांवर अभ्यास करताना हे लक्षात आणले की, शिक्षणाचा दर्जा, डिजिटल जाणिव आणि ग्राहकांचा कल हे मोबाइल पेमेंट वापरण्याचे मुख्य निर्धारक होते. मात्र, व्यवहाराची सुरक्षितता आणि तांत्रिक अडचणींबाबत असलेल्या शंका ई-वॉलेट स्वीकारण्यात अडथळा ठरत

होत्या.याचप्रमाणे, कुमार आणि मोहन (२०१९) यांनी महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील सूक्ष्म उद्योजकांवर अभ्यास करताना असे निदर्शनास आणले की वय आणि उत्पन्नाची पातळी यांचा ई-वॉलेट वापरावर ठोस प्रभाव दिसून आला. विशेषतः तरुण आणि उच्च उत्पन्न असलेल्या व्यापाऱ्यांनी डिजिटल व्यवहारांना सकारात्मक प्रतिसाद दिला.

अग्रवाल आणि सहकारी (२०२०) यांनी देशपातळीवरील विश्लेषणात स्पष्ट केले की, स्मार्टफोनची उपलब्धता आणि इंटरनेट प्रवेश या दोन्ही गोष्टी ई-वॉलेट स्वीकारण्याशी सकारात्मक संबंध दर्शवतात. तथापि, ग्रामीण भागातील विक्रेत्यांना अजूनही तांत्रिक आणि पायाभूत सुविधांच्या कमतरतेशी झगडावे लागत आहे.

कुमारी आणि खन्ना (२०२१) यांनी उत्तर भारतातील अनौपचारिक व्यवसायांवर लक्ष केंद्रित करून विश्वासाचा अभाव, संभाव्य धोका आणि आर्थिक साक्षरतेची कमी ही मुख्य अडचणी असल्याचे अधोरेखित केले. त्याचबरोबर, लिंग व व्यवसायाच्या प्रकारामुळेही डिजिटल व्यवहारांवरील वृत्ती प्रभावित होते, हे त्यांच्या निष्कर्षातून समोर आले. २०२२ पूर्वी झालेल्या या सर्व अभ्यासांचे सामूहिक निरीक्षण करता असे लक्षात येते की, जरी डिजिटल व्यवहारांनी काही क्षेत्रांमध्ये मोठी लोकप्रियता मिळवली असली तरी अर्ध-शहरी व ग्रामीण भागातील असंघटित किरकोळ विक्रेत्यांना अद्यापही सामाजिक-आर्थिक व तांत्रिक अडथळ्यांमुळे डिजिटल अर्थव्यवस्थेत पूर्ण सहभाग घेणे कठीण जात आहे.

4. संशोधन पद्धती

सदर अभ्यासात महाराष्ट्रातील भंडारा जिल्ह्यात असलेल्या असंघटित किरकोळ विक्रेत्यांमध्ये ई-वॉलेटचा स्वीकार आणि वापर या प्रक्रियेवर प्रभाव टाकणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक घटकांचे सविस्तर परीक्षण करण्यात आले आहे. संशोधनासाठी परिमाणात्मक पद्धतीचा अवलंब केला गेला असून, प्राथमिक माहिती संकलनासाठी संरचित प्रश्नावलीचा उपयोग करण्यात आला. विश्लेषणासाठी ३०० असंघटित किरकोळ विक्रेत्यांचा समावेश असलेल्या नमुन्याचा अभ्यास करण्यात आला, ज्यामध्ये स्तरीकरणयुक्त यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. याशिवाय, विविध अधिकृत व विश्वासाई माध्यमांतून दुय्यम माहिती देखील गोळा करण्यात आली. या संशोधनाच्या अनुषंगाने दोन मूलभूत गृहीतके तपासण्यात आली:

- 1) सामाजिक-आर्थिक घटक आणि ई-वॉलेट वापर यांच्यात कोणताही लक्षणीय संबंध नाही,
- 2) सामाजिक-आर्थिक घटक आणि ई-वॉलेट वापर यांच्यात लक्षणीय संबंध अस्तित्वात आहे.

5. भंडारा जिल्ह्यातील असंघटित किरकोळ विक्रेत्यांमध्ये ई-वॉलेट वापराचे सामाजिक-आर्थिक निर्धारक

भंडारा जिल्ह्यातील विविध शहरी व ग्रामीण भागांतील ३०० असंघटित किरकोळ व्यापाऱ्यांचा सर्वेक्षण करून, ई-वॉलेट वापराबाबत सामाजिक व आर्थिक घटकांचा प्रभाव ठरविण्याचा या संशोधनाचा प्रयत्न आहे. प्रतिसादकर्त्यांपैकी ४४% लोकांनी ई-वॉलेट वापरल्याचे सांगितले, तर ५६% अजूनही रोख-आधारित व्यवहारांवर अवलंबून होते. वयानुसार विश्लेषणातून असे दिसून आले की तरुण किरकोळ विक्रेत्यांमध्ये (१८-३० वर्षे) दत्तक घेण्याचा दर सर्वाधिक ६०% होता, तर जुन्या गटांमध्ये वापर कमी झाला, ६० वर्षांवरील केवळ २६% लोकांनी ई-वॉलेट वापरला. शिक्षण हा एक मजबूत अंदाज म्हणून उदयास आला, निरक्षर किरकोळ विक्रेत्यांपैकी फक्त १४% ई-वॉलेट वापरतात तर पदवीधर स्तरावरील शिक्षण घेतलेल्यांमध्ये ६४% ई-वॉलेट वापरतात. हे शिक्षण आणि डिजिटल पेमेंट स्वीकारण्यातील सकारात्मक सहसंबंध दर्शवते.

उत्पन्नाची पातळी देखील ई-वॉलेट वापरावर लक्षणीय परिणाम करणारा घटक ठरली. ज्या किरकोळ विक्रेत्यांचे मासिक उत्पन्न ₹१०,००० पेक्षा कमी होते, त्यांच्याकडून ई-वॉलेटचा वापर २७% नी कमी आढळला, तर ज्यांचे उत्पन्न ₹४०,००० पेक्षा जास्त होते, त्यांनी ६२% अधिक प्रमाणात ई-वॉलेटचा वापर केला. त्याचप्रमाणे, स्मार्टफोनची मालकी आणि इंटरनेट प्रवेश हे महत्त्वाचे घटक होते - स्मार्टफोन नसलेल्या कोणत्याही किरकोळ विक्रेत्याने ई-वॉलेट वापरला नाही, तर स्मार्टफोन असलेल्यांपैकी ५४% आणि नियमित इंटरनेट प्रवेश असलेल्या ५९% लोकांनी ते वापरले. ई-वॉलेट वापरणाऱ्यांमध्ये, सर्वात सामान्य कारणे म्हणजे सुविधा आणि वेग (७४%), त्यानंतर ग्राहकांची मागणी (६३%) आणि सुरक्षितता (५८%).

दुसरीकडे, ई-वॉलेट वापरणाऱ्यांनी अनेक अडथळे ओळखले. डिजिटल ज्ञानाचा अभाव (५६%), फसवणूक किंवा डेटा चोरीची भीती (४३%), स्मार्टफोनचा अभाव (३२%) आणि खराब इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी (२३%) ही दत्तक न घेण्याची प्रमुख कारणे होती. उल्लेखनीय म्हणजे, ६३% लोकांनी सहजता आणि ओळखीचा हवाला देत रोख रक्कम पसंत केली. काय-स्ववेअर चाचणीच्या आधारे करण्यात आलेल्या सांख्यिक विश्लेषणात हे स्पष्ट झाले की शिक्षणाचा स्तर, मासिक उत्पन्न आणि स्मार्टफोनची उपलब्धता हे घटक ई-वॉलेट वापराशी लक्षणीय संबंध दर्शवतात ($p < 0.05$). मात्र, वय आणि व्यक्ती ग्रामीण की शहरी भागातील आहे हा घटक मात्र सांख्यिकदृष्ट्या प्रभावी ठरलेला नाही.

निष्कर्षानुसार, भंडारा जिल्ह्यातील असंघटित किरकोळ विक्रेत्यांमध्ये ई-वॉलेटचा वापर प्रामुख्याने शिक्षणाची पातळी, उत्पन्नाचे प्रमाण आणि डिजिटल सुविधांपर्यंतचा पोहोच या सामाजिक-आर्थिक घटकांवर अवलंबून असल्याचे दिसून येते. डिजिटल व्यवहारांचा स्वीकार वाढवण्यासाठी, डिजिटल साक्षरतेचा प्रसार, सर्वसामान्यांसाठी परवडणाऱ्या स्मार्टफोनची उपलब्धता आणि विशेषतः कमी उत्पन्न व कमी शिक्षण असलेल्या वर्गांमध्ये डिजिटल आर्थिक व्यवहारांबाबत विश्वास निर्माण करणे आवश्यक ठरते.

6. परिणाम

या अभ्यासात भंडारा जिल्ह्यातील ३०० असंघटित किरकोळ व्यापाऱ्यांकडून संकलित करण्यात आलेल्या माहितीचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले असून, त्यामध्ये त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीबरोबरच डिजिटल पेमेंटविषयक वर्तनावर विशेष लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. बहुसंख्य प्रतिसादकर्ते पुरुष होते आणि त्यांचे सरासरी वय सुमारे ३७ वर्षे होते. मोठ्या प्रमाणावर उत्तरदात्यांनी केवळ माध्यमिक शिक्षण किंवा त्यापेक्षाही कमी स्तराचे शिक्षण पूर्ण केले होते, ज्यावरून असे स्पष्ट होते की बहुतेक किरकोळ विक्रेते कमी ते मध्यम शैक्षणिक पातळीच्या गटात मोडतात. संशोधनात असे आढळले की, ७५% व्यापाऱ्यांकडे स्मार्टफोन उपलब्ध होता, यावरून हे स्पष्ट होते की तांत्रिकदृष्ट्या डिजिटल व्यवहारांसाठी आवश्यक मूलभूत साधने बहुतांशांकडे आहेत. तरीही, ही डिजिटल साधनसज्जता प्रत्यक्ष डिजिटल व्यवहारांमध्ये समानतेने परावर्तित झालेली नाही. एकूण उत्तरदात्यांपैकी केवळ ४३% व्यापाऱ्यांनी ई-वॉलेट प्लॅटफॉर्म (उदा. Google Pay, PhonePe, Paytm, Amazon Pay) वापरून व्यवसाय व्यवहार केले असल्याचे सांगितले. यावरून हे लक्षात येते की डिजिटल साधने उपलब्ध असली तरी त्यांचा व्यवहारिक वापर अद्याप मर्यादित आहे. तसेच, ६०% पेक्षा अधिक व्यापाऱ्यांनी मासिक उलाढाल ₹५०,००० पेक्षा कमी असल्याचे नमूद केले, जे त्यांच्या व्यवसायांच्या लघु स्वरूपाकडे निर्देश करते.

या अभ्यासात असंघटित किरकोळ विक्रेत्यांमध्ये ई-वॉलेट वापरावर प्रभाव टाकणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक घटकांचे विश्लेषण करण्यासाठी बायनरी लॉजिस्टिक रीग्रेशन तंत्राचा वापर करण्यात आला. रीग्रेशन निकालांवरून असे दिसून आले की ई-वॉलेट स्वीकारण्याच्या शक्यतेवर अनेक सामाजिक-आर्थिक आणि तांत्रिक घटकांचा सांख्यिकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडला:

- 1) शिक्षण पातळी: औपचारिक शिक्षणाच्या प्रत्येक अतिरिक्त वर्षात ई-वॉलेट वापरण्याची शक्यता अंदाजे १२% वाढली. हे पुष्टी करते की चांगले शिक्षित किरकोळ विक्रेते डिजिटल पेमेंट प्लॅटफॉर्मवर नेव्हिगेट करणे, व्यवहार प्रक्रिया समजून घेणे आणि तांत्रिक समस्यांना तोंड देणे अधिक सोयीस्कर असतात.
- 2) मासिक उलाढाल (उत्पन्न बँड): जास्त मासिक उलाढाल असलेले किरकोळ विक्रेते ई-वॉलेट स्वीकारण्याची शक्यता लक्षणीयरीत्या जास्त होते (पी < ०.०५). दरमहा ₹४०,००० पेक्षा जास्त कमाई करणारे दत्तक दर सर्वाधिक होते.
- 3) स्मार्टफोन मालकी आणि इंटरनेट प्रवेश: ज्या प्रतिसादकर्त्यांकडे स्मार्टफोन होता आणि नियमित इंटरनेट प्रवेश होता ते ई-वॉलेट वापरण्याची शक्यता तिप्पट होती (पी < ०.०१). हे दोन्ही चल संयुक्तपणे डिजिटल तयारी दर्शवतात आणि डिजिटल पेमेंट वर्तनाचे महत्त्वपूर्ण सक्षमीकरण करतात. दोन्ही साधने असलेले किरकोळ विक्रेते व्यवसायासाठी ई-वॉलेटचा शोध घेण्यास आणि वापरण्यास अधिक इच्छुक होते.

ई-वॉलेट वापरण्यात येणाऱ्या अडचणींचाही या अभ्यासात सविस्तर मागोवा घेण्यात आला. ई-वॉलेट न वापरणाऱ्या १६८ प्रतिसादकर्त्यांपैकी सुमारे ४८% जणांनी डिजिटल पेमेंट ॲप्स वापरणे कठीण जाते, असे स्पष्ट केले. याशिवाय, ४०% लोकांनी व्यवहार करताना सुरक्षिततेची आणि फसवणुकीची भीती असल्याचे नमूद केले, तर ३६% प्रतिसादकर्त्यांनी व्यवहार शुल्काला अडथळा मानले. इतर अडचणींमध्ये डिजिटल व्यवहारांमधून मिळणारा कमी लाभ, ग्राहकांकडून आलेली अल्प मागणी, तसेच काही ग्रामीण भागांतील अस्थिर व विश्वासार्ह नसलेली इंटरनेट सेवा यांचा समावेश होता.

संशोधनातून हेही उघड झाले की, ई-वॉलेट स्वीकारण्यावर परिणाम करणारे मुख्य सामाजिक-आर्थिक घटक म्हणजे - व्यक्तीचे शैक्षणिक स्तर, उत्पन्नाचे प्रमाण, डिजिटल साधनांपर्यंतची पोहोच, तसेच ग्राहकांच्या अपेक्षांचा प्रभाव. हे सर्व घटक एकत्रितपणे व्यापाऱ्यांच्या डिजिटल वर्तनावर प्रभाव टाकतात.

7. चर्चा

या अभ्यासातून हे स्पष्ट झाले की भंडारा जिल्ह्यातील असंघटित किरकोळ व्यापाऱ्यांमध्ये ई-वॉलेटचा स्वीकार महत्त्वपूर्ण सामाजिक-आर्थिक तसेच तांत्रिक घटकांवर अवलंबून आहे. शिक्षणाची पातळी, मासिक उत्पन्नाचे प्रमाण आणि डिजिटल सुसज्जता (उदा. स्मार्टफोनची उपलब्धता आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी) हे घटक ई-वॉलेट वापराचे प्रमुख निर्धारक ठरतात. यावरून हे लक्षात येते की डिजिटल व्यवहारांचा स्वीकृतीचा संबंध केवळ वय किंवा स्थानिकतेवर नसून, त्या तंत्रज्ञानाच्या उपलब्धतेसह वापरकर्त्यांच्या कौशल्यावर आणि समजुतीवर अधिक आधारित आहे.

या विश्लेषणातून पारंपरिक गृहीतकांना आव्हान मिळते की, वयोमान व ग्रामीण निवास हे डिजिटल व्यवहारांतील मुख्य अडथळे आहेत. प्रत्यक्षात, जेव्हा शिक्षण व डिजिटल पायाभूत सुविधांचा विचार स्वतंत्र घटक म्हणून केला जातो, तेव्हा वय व स्थान यांचे प्रभाव लक्षणीयरीत्या कमी होतात. यामुळे हे सूचित होते की डिजिटल दरी ही वयोवृद्धत्व अथवा भौगोलिक अंतरावर आधारित नसून, प्रवेशयोग्यता आणि वापर क्षमतेशी संबंधित आहे. यामधून असे अधोरेखित होते की, केवळ वयोगट किंवा भौगोलिक आधारावर गृहितके न धरता, कौशल्य वाढवण्यावर लक्ष केंद्रित करणे अधिक उपयुक्त ठरेल.

याशिवाय, समवयस्कांचा प्रभाव आणि ग्राहकांकडून येणारा दबाव यांचाही ई-वॉलेट वापराच्या निर्णयावर महत्त्वाचा परिणाम होतो. जेव्हा किरकोळ व्यापारी इतर शेजारील दुकानदारांना डिजिटल पेमेंटचा वापर करताना पाहतात किंवा ग्राहकांकडून डिजिटल व्यवहाराची विशेष मागणी होते, तेव्हा अशा

व्यापाऱ्यांकडूनही ई-वॉलेटचा स्वीकार करण्याची शक्यता अधिक वाढते. हे निरीक्षण सामाजिक शिकलोकीच्या प्रक्रियेचे व समुदायस्तरावर तंत्रज्ञान प्रसाराच्या अनौपचारिक मार्गांचे महत्त्व अधोरेखित करते.

धोरणात्मकदृष्ट्या, या अभ्यासातून पुढे येणाऱ्या उपायांमध्ये – स्थानिक पातळीवरील प्रशिक्षण कार्यशाळा, आर्थिक साहाय्य मिळवून ऑनबोर्डिंग सुविधा, तसेच समवयस्क व्यापाऱ्यांच्या माध्यमातून जागरूकता निर्माण करणारे प्रयत्न यांचा समावेश असावा. हे सर्व उपक्रम स्थानिक गरजांनुसार डिझाइन केले गेले पाहिजेत व त्यासाठी सरकारी यंत्रणा, व्यापारी संघटना आणि फिनटेक सेवा प्रदाते यांच्यात परस्पर सहकार्याची आवश्यकता आहे.

जरी या संशोधनात काही मर्यादा होत्या – जसे की भौगोलिक मर्यादित क्षेत्र, क्रॉस-सेक्शनल डेटा पद्धती आणि उत्तरदात्यांच्या स्व-अहवालावर आधारित माहिती – तरीही या अभ्यासातून भारतातील असंघटित किरकोळ विक्रेत्यांमध्ये डिजिटल पेमेंट्सच्या स्वीकारामागील सामाजिक-आर्थिक घडामोडी समजून घेण्याचा एक महत्त्वाचा पाया प्राप्त होतो. हे निष्कर्ष भविष्यातील धोरणनिर्मिती व प्रत्यक्ष अंमलबजावणीच्या दिशेने उपयुक्त मार्गदर्शन देऊ शकतात.

8. निष्कर्ष

भंडारा जिल्ह्यातील असंघटित किरकोळ व्यापाऱ्यांमध्ये ई-वॉलेटचा स्वीकार कोणत्या सामाजिक-आर्थिक घटकांवर अवलंबून आहे, याचा अभ्यास या संशोधनात करण्यात आला आहे. या विश्लेषणातून असे निष्पन्न झाले की, व्यक्तीचे शिक्षणाचे स्तर, मासिक आर्थिक उलाढाल, स्मार्टफोनची उपलब्धता आणि इंटरनेट सेवांचा पोहोच हे ई-वॉलेट वापराचे महत्त्वाचे पूर्वानुमान करणारे घटक ठरतात. तांत्रिक सुविधा आणि डिजिटल कौशल्याच्या पार्श्वभूमीवर विचार केला असता, वय, लिंग आणि व्यक्ती ग्रामीण भागातील आहे की नाही हे घटक ई-वॉलेट स्वीकारण्यावर लक्षणीय अडथळे निर्माण करत नाहीत, असे सांख्यिकदृष्ट्या स्पष्ट झाले. याउलट, सामाजिक प्रभाव -विशेषतः समवयस्क व्यापाऱ्यांचे वर्तन आणि ग्राहकांकडून येणाऱ्या डिजिटल पेमेंट्सच्या मागण्या, हे घटक असंघटित व्यापाऱ्यांना डिजिटल व्यवहार स्वीकृतीसाठी प्रेरित करतात. तथापि, डिजिटल साक्षरतेचा अभाव, सायबर फसवणुकीबाबतची भीती, तसेच व्यवहारासाठी लागणारा अतिरिक्त खर्च हे अजूनही ई-वॉलेट वापरासमोरचे मुख्य अडथळे आहेत. त्यामुळे, सर्वसमावेशक डिजिटल आर्थिक सहभाग साध्य करण्यासाठी, व्यापाऱ्यांना लक्षात घेऊन राबवलेले प्रशिक्षण कार्यक्रम, सुलभ व सोप्या पद्धतीने वापरता येणारी ऑनबोर्डिंग प्रक्रिया आणि समवयस्क नेतृत्वाखालील जनजागृती उपक्रम राबवणे अत्यावश्यक आहे. या अभ्यासाचा निष्कर्ष असा आहे की, प्रभावी धोरणे व हस्तक्षेप हे स्थानिक सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीला अनुसरूनच असावेत. डिजिटल दरी कमी करण्यासाठी आणि भारतातील ग्रामीण व निमशहरी भागांतील लघु व्यापाऱ्यांपर्यंत वित्तीय तंत्रज्ञानाचे लाभ पोहोचवण्यासाठी उद्दिष्टित, सर्वसमावेशक आणि समुदाय-आधारित दृष्टिकोन आवश्यक आहे..

REFERENCES

- Chawla, D., & Joshi, H. (2019). Consumer intention to adopt e-wallets in rural India. *Cogent Business & Management*, 6(1), 1-20.
- Kumar, R., & Paul, S. (2020). E-Wallet Market in India and to Identify Various Factors Affecting Customer Preference. *IJREAM*, 6(5), 39-45.
- Kumar, S. (2022). Evaluating the Impact of Digital Payment Adoption on Small Businesses: A Case Study Approach. *JETIR*.
- Pandya, P. R., & Pandya, K. (2022). Factors impacting the adoption of E-Wallets in rural areas: An empirical study. *International Journal of Research and Analytical Reviews*, 9(1), 372-380.
- Rana, N.P., Luthra, S., & Rao, H.R. (2020). Assessing Challenges to Mobile Wallet Usage in India: An Interpretive Structural Modeling Approach. *Semantic Scholar*.
- Sanjeev Kumar. (2022). Evaluating the Impact of Digital Payment Adoption on Small Businesses. *JETIR*2208632.
- Singh, S., & Sahu, N. (2021). Merchants' adoption of mobile payment in emerging economies: The case of unorganised retailers in India. *Journal of Global Information Management*, 29(4), 1-19.
- Swathi, P. K. (2019). A study on usage of E-Wallet among street food vendors in Bangalore. *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research*, 6(3), 414-417.
- Taheem, K., Sharma, R., & Goswami, S. (2016). Study of E-wallet Awareness and its Usage in Mumbai. *Academia.edu*.
- Mishra, V., Walsh, I., & Srivastava, A. (2021). Merchants' adoption of mobile payment in emerging economies: The case of unorganised retailers in India. *European Journal of Information Systems*, 31(1), 74-90.
- Singh, S., & Sahu, N. (2021). Merchants' adoption of mobile payment in emerging economies: The case of unorganised retailers in India. *Journal of Global Information Management*, 29(4), 1-19.
- Yang, M., Mamun, A. A., Mohiuddin, M., Naw, N. C., & Zainol, N. R. (2021). Cashless transactions: A study on intention and adoption of e-wallets. *Sustainability*, 13(2), 831.

- Pandya, P. R., & Pandya, K. (2022). Factors impacting the adoption of e-wallets in rural areas: An empirical study. *International Journal of Research and Analytical Reviews*, 9(1), 372-380.
- Swathi, P. K. (2019). A study on usage of e-wallet among street food vendors in Bangalore. *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research*, 6(3), 414-417.
- Shrestha, S. (2018). Retailing in India: Growth, challenges and opportunities. *International Journal of Research in Business Studies and Management*, 5(5), 1-8.
- Shukla, S., & Chadha, O. (2021). Factors enabling the shift from unorganized to organized retail sector through mobile payments. *Academy of Marketing Studies Journal*, 27(S6), 1-11.
- Karunamurthy, A., & Narayanan, S. B. (2021). Exploring e-wallet adoption in India: Factors shaping consumer choice. *International Journal of Science and Research*, 12(5), 1-6.
- Sahu, P. K., & Singh, R. (2020). Digital payment adoption by small retailers: Evidence from India. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(3), 11064-11075.
- Mamun, A. A., Hayat, N., Mohiuddin, M., Nawi, N. C., & Zainol, N. R. (2021). Socio-economic factors influencing the adoption of e-wallet among Malaysian adults. *Journal of Asian Business and Economic Studies*, 28(1), 1-17.